

Росії конвенції від 3 (15) липня 1840 р. війська П'ятого корпусу продовжували залишатись у стані бойової готовності³⁵.

Проте Микола I і його дипломатія все ж припускають кілька формально незначних помилок, що були продовженням сильних сторін політики Росії. Вони погоджуються на витиснення сил Єгипту з території Азії, але не направляють експедиційний корпус, залишаючи цю справу Великобританії та Австрії. Натомість 1840 р. стає часом, коли Росія в основному укріплює Чорноморську лінію, ставлячи під фактичний контроль Східне узбережжя Чорного моря.

Таким чином, можливо зробити висновок, що Російська імперія брала саму активну участь у подіях 1837 – 1840 рр. навколо Східного питання. Вона прагнула спрямувати хід подій у вигідному для себе руслі. Її дипломатії практично вдалось досягнути поставлених завдань, підготовлені війська чекали зручного приводу “для продовження політики іншими засобами”. Але дотримуючись принципів легітимізму уряд Миколи I не міг відкрито порушувати міжнародні угоди, небажання втрачати життя солдат за межами країни, принципова ворожість політики стосовно Франції не перетворили стратегічно виграшну позицію в виграну. Втішним призом для Росії стало Східне узбережжя Чорного моря. Проте зарано виявлений механізм реалізації задумів щодо використання Східного питання у власних інтересах, потім приведе до зближення позиції Англії та Франції на Сході, що пізніше відіграє свою роль під час наступної кризи 1852–1853 рр.

Oleksandr Kuharuk

Landing on Bosphorus in the plans of the Russian command during a crisis. 1837-1840

The article deals with the complex of problems connected with the aggravation of the East question in the 1830–1840. The activity of the Russian government during the crisis of the 1837–1840 has been revealed on the basis of earlier unpublished materials of the Russian State Military-Historical Archive.

УДК 94(477.7):061-055.2 "18"

**Владислав Гребцов,
Ірена Гребцова**

**СТАНОВЛЕННЯ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ В КОЗАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ДОНУ І ПІВНІЧНОГО КАВКАЗУ В СЕРЕДИНІ ХІХ ст.**

У статті висвітлено процес становлення жіночих навчальних закладів усіх рівнів у землях козаків Дону і Північного Кавказу, розкрито роль у цьому процесі Відомства установ імператриці Марії і місцевих жіночих благодійних організацій.

Проблема вивчення становища, військової організації і життєвого устрою українського і російського козацтва сьогодні посідає все помітніше місце в роботах дослідників. Однак до

³⁵ Там само. – С. 249 – 250; РДВІА. – Ф. 38. – Оп. 4. – Спр. 358. – Арк. 1-200.

сьогодні слабо дослідженим залишається гендерний аспект даної проблеми; недостатньо вивчено положення жінок, особливості розвитку жіночої освіти, поширення жіночих благодійних організацій у місцях розселення козацтва. Мета даної статті – висвітлити процес становлення і поширення у середині XIX ст. навчальних закладів для жінок, вихідців із родин козаків Дону та Північного Кавказу.

Справу розповсюдження жіночої освіти в Російській імперії ще в кінці XVIII – на початку XIX ст. узяла під свою опіку імператриця Марія Федорівна (1759–1828), дружина імператора Павла. Після її смерті добродійні й навчальні заклади, якими вона опікувалась, залишилися під контролем царської родини. Для безпосереднього керівництва ними в 1828 р. було засновано IV відділення власної його імператорської величності канцелярії, а в середині століття комплекс цих закладів отримав офіційну назву Відомства установ імператриці Марії. Одним із найголовніших напрямів діяльності Відомства в середині XIX ст. була жіноча освіта, ідея розвитку якої реалізовувалася через заснування інститутів благородних дівчат і жіночих училищ. Освітні установи Відомства були розділені на три розряди “для виховання дівчат згідно з положенням їхніх сімейств і потреб різних станів”: вищий, середній і низький³²³. До вищого розряду в 1855 р. на півдні Російської імперії було віднесено лише три інститути благородних дівчат – Одеський, Закавказький у Тифлісі та Донський Маріїнський в Новочеркаську. Формально їх призначення полягало у вихованні та освіті дочок дворян. Проте в реальності існували деякі послаблення, що дозволяли приймати в інститути благородних дівчат також вихідців із сімей чиновництва та багатого купецтва.

Помітне місце серед жіночих благородних інститутів належало відкритому в 1852 р. у землях Війська Донського Маріїнському Донському інституту благородних дівчат. Головним його керівним органом, як і в усіх навчальних закладах такого типу, була Рада. Її головою був призначений наказний отаман Війська Донського, а членами – начальниця інституту (спочатку її обов'язки виконувала вдова генерал-майора А. Буюрова), представник місцевого дворянства і директор новочеркаської гімназії, на якого покладалося керівництво навчальною частиною³²⁴.

Після піврічного обговорення у владних структурах у лютому 1853 р. був урегульований порядок фінансування Маріїнського інституту в Новочеркаську. Головні витрати періоду становлення припали на Військове Правління: 4000 руб. сріблом на “первинне обзаведення” (можливо, маються на увазі витрати на забезпечення навчального процесу), 2000 руб. на пристосування наявної будівлі

³²³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). Собр. II. – Т. 30 (1855). – С.Пб., 1856. – № 29625.

³²⁴ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 28 (1853). – С.Пб., 1854. – № 26936.

для розміщення в ній інституту. Більше того, Військове Правління на вимогу інститутської Ради зобов'язалося виділяти додаткові кошти у разі потреби на будівництво й удосконалення приміщень для Донського інституту. На забезпечення фінансування нового привілейованого навчального закладу був направлений збір з переданої у спадкове володіння дворянської землі – півтори копійки сріблом щорічно, що загалом складало 23 400 рублів. Уряд зобов'язав донське дворянство жертвувати протягом 10 років з 1-го січня 1853 р. по чотири сьомих копійки сріблом з кожної десятини землі, що перебувала в їхньому розпорядженні. Гроші Військового Правління надавалися як позичка. Донський інститут мусив повертати ці кошти протягом 37 років, причому передбачалося не лише компенсувати витрати, але і брати відсотки по даному кредиту. Крім того, на утримання вихованок Маріїнського інституту йшли 171 руб. 40 коп., що були щорічними відсотками з недоторканного капіталу (4 285 рублів), який заповів генерал від кавалерії Власов³²⁵.

Заснування Інституту благородних дівчат у Новочеркаську – столиці козацького краю, по суті, стало ще однією ланкою, хай і далеко не основною, серед низки заходів царизму по перетворенню Області Війська Донського в один із благонадійних у політичному сенсі регіонів імперії. За планом уряду, самий факт його заснування мав ще раз підкреслити остаточне злиття колись неспокоїної, потенційно бунтівної території з іншими губерніями Російської імперії.

У Маріїнський інститут брали переважно дочок дворян Війська Донського, але у разі наявності вільних вакансій туди могли бути прийняті і дочки місцевих чиновників, але лише за свій рахунок (150 руб. сріблом на рік). Усього в інституті навчалися 120 дітей, з яких 36 перебували «на казенному утриманні». Вони називалися військовими вихованками, оскільки фактично за їхнє перебування в стінах Маріїнського інституту платило Військове Правління. Решта – 84 дівчинки – йменувалися своєкоштными пансіонерками, оскільки утримувалися за рахунок своїх батьків. У число військових вихованок в першу чергу потрапляли дочки офіцерів, батьки яких загинули на полях битв або отримали важкі поранення в боях, а також ті, хто залишилися круглими сиротами. В цей розряд інколи потрапляли дівчатка, які втратили батька або матір, а також діти з бідних офіцерських родин. На казенне забезпечення зараховувались діти 10-12 років. Для «своєкоштных пансіонерок» вікові рамки були дещо ширші – 8-14 років.

Навчальний курс у інституті був поділений на три класи, в кожному з яких вихованки навчалися по два роки. Загалом курс навчання був розрахований на 6 років. В інституті викладалися предмети: закон Божий, російська і французька словесність, арифметика із зачатками геометрії, природна історія і фізика (в

³²⁵ Там само.

дуже стислому, спрощеному варіанті), географія, загальна і російська історія. Помітну роль у процесі навчання відігравали малювання, танці, церковний спів, а також рукоділля – “витончені і господарські”³²⁶. Музиці навчалися за додаткову платню.

Вихованням дівчаток керували класні дами, а вчителями були переважно чоловіки. Високий статус учбового закладу сприяв поступовому подоланню станових обмежень для його викладачів. У квітні 1860 р. за клопотанням Головної Ради жіночих учбових закладів вчителя козацького стану Донського Маріїнського інституту благородних дівчат були зрівняні в правах з іншими «училищними чиновниками військового походження», що перебували у відомстві Міністерства народної освіти³²⁷.

Усі випускниці Донського Маріїнського інституту, які прослухали у його стінах повний курс, одержували свідоцтва на звання домашніх вчительок³²⁸. Найуспішніших дівчат нагороджували. У процесі навчання це були похвальні листи і книги, які видавалися за рішенням інститутської Ради. Після закінчення всіх трьох класів кращих учениць нагороджували особливими відзнаками, переважно медалями, кількість яких з часом змінювалася. В епоху Миколи I нагороджували однією золотою і двома срібними медалями. За часів Олександра II превалювала інша система: дві золоті (велика і мала) та дві аналогічні срібні.

Таким чином, Відомство установ імператриці Марії сприяло зародженню і розвитку жіночої освіти, як в Російській імперії в цілому, так і в козацьких землях зокрема. Воно стало становим хребтом добродійних ініціатив у просвітницькій сфері, гарантуючи їм державну підтримку.

Поширення початкової освіти входило до сфери діяльності ще одного важливого почину Відомства установ імператриці Марії: дитячих денних притулків, призначених для піклування про дітей з непривілейованих станів, батьки яких працювали більшу частину доби. Центр донського козацтва Новочеркаськ наприкінці правління Миколи I також обзавівся своїм притулком для дівчаток. Його виникнення мало свої особливості. Переважна більшість відкритих в губернських і повітових містах притулків була заснована на зібрані за підпискою серед дворянства, купецтва і заможних городян кошти у зв'язку з ювілейними датами представників правлячої династії. Відмітною рисою заснування Новочеркаського притулку стало те, що відкритий він був фактично за доброю волею одного козака – М.Р. Болдирева. Наживши торгівлею чималі кошти, М. Болдирев передав для створення притулку будинок, що належав йому, і вніс у Військовий Приказ громадського піклування 10000 руб. сріблом як недоторканий капітал, відсотки від якого мали йти на утримання

³²⁶ Донские войсковые ведомости. – 1857. – 17 серпня.

³²⁷ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 35 (1860). – С.Пб., 1862. – № 35674.

³²⁸ Там само. – Т. 27 (1852). – С.Пб., 1853. – № 28086.

притулку³²⁹. Втім, його почин не залишився самотнім. Почесний громадянин С. Кошкін додав ще 1714 руб. У результаті 10 травня 1850 р. був відкритий Новочеркаський дитячий притулок. Потім надходили й інші приватні пожертвування на його благоустрій. Це спонукало донське дворянство продемонструвати свою небайдужість до долі нового закладу, але йому вдалося зібрати на потреби притулку лише 1000 руб. (для порівняння – один лише купець І. Петров виділив на дані цілі 300 руб.). Восени 1850 р. Новочеркаському притулку було дозволено іменуватися “Олексіївським”, на честь великого князя Олексія Олександровича.

Новочеркаській притулок спочатку був призначений для виховання дівчаток-сиріт і дочок бідних батьків. Так зване “нічне відділення” існувало в ньому навіть раніше, ніж відділення для дітей, які перебували в притулку не постійно, а лише вдень. Спочатку передбачалося, що кількість дівчаток, які перебували на забезпеченні притулку, коливатиметься в межах 15 дітей. Але тяжке положення значного числа городян разом з відсутністю такого роду закладів спонукали місцеве Попечительство дитячих притулків збільшити кількість дітей на повному і частковому пансіоні (з платнею 30 руб. сріблом на рік). З цією метою 5777 руб. було витрачено на будівництво прибудови до будівлі притулку. Але цього розширення виявилось недостатньо, і Попечительство замість подальшої боротьби за укрупнення Олексіївського притулку розсудило за краще ухвалити, що йому належить мати лише 15 вихованок на повному утриманні та інших «скільки дозволить приміщення притулку». Щоправда, тепер ці діти звільнялися від платні за їх утримання і навчання; притулок забезпечував їм дворазове харчування – обід і полудень.

Як наслідок подібного нововведення кількість дівчаток у притулку різко скоротилася. Якщо в 1860 р. їх було 59, то рік потому – лише 27, з яких, як і було наказано, 15 вихованок знаходилися на повному утриманні³³⁰. Проте скорочення місць в Олексіївському притулку викликало хвилю невдоволення серед найбідніших верств населення Новочеркаська; незаможні жителі настирливо штурмували місцеве Попечительство проханнями прийняти їх дітей до притулку. За цих умов, враховуючи, ймовірно, загальну напружену політичну ситуацію в країні, влада вирішила реагувати гнучкіше і скорегувати ухвалене раніше рішення. У 1862 р. в Олексіївському притулку перебувало уже 48 дівчаток, а в 1863 р. – 55 дітей³³¹.

Однак подальший його розвиток, однак, пішов іншим шляхом. У кінці 1866 р. обласне Попечительство на підставі тези про те, що

³²⁹ Донские войсковые ведомости. – 1865. – 21 грудня.

³³⁰ Донские войсковые ведомости. – 1864. – 11 серпня.

³³¹ Детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии (1839-1889). К пятидесятилетию издания положений о детских приютах. – С.Пб., 1889. – С. 210.

більшість бідних сімейств Новочеркаська має власні будинки і господарство, отже, їх діти потребують не харчування, а освіти, ухвалило рішення більше не брати до притулку дітей на повне утримання. Дівчата, які перебували в притулку лише вдень, позбавлялися обіду. Крім цих нововведень, установлювалася і платня за навчання в притулку – 8 руб. на рік. У результаті притулок розширив прийом, і до початку 70-х рр. XIX ст. була встановлено точна квота – 150 дівчаток, які приймалися до нього. З того часу найважливішою задачею притулку стало поширення жіночої початкової освіти.

Помітне місце у поширенні жіночої освіти в козацьких землях належало також заснованим там регіональним жіночим благодійним товариствам. У Ставрополі у 1849 р. за ініціативою дружини намісника Кавказького Є.К. Воронцової було засновано товариство Святої Олександри³³². Його першими учасницями були 86 ставропольських дам: Г. Завадовська, А. Волоцька, Ю. Лазарева, М. Золотницька, М. Волобуєва, О. Алафузова, Є. Нойтаки та ін. Головою товариства стала дружина ставропольського губернатора. Звання віце-голови Ради товариства потрібно було заслужити своїми справами на терені благодійництва: на цей пост одна із учасниць жіночого товариства обиралася іншими дамами і затверджувалася намісником Кавказьким³³³.

Важливу роль на етапі становлення Ставропольського товариства, втім, як і в інших губерніях, відігравали особи чоловічої статі, що посідали ключові пости в місцевій адміністрації. Нове жіноче товариство становленням своїм було значною мірою зобов'язане енергії та розпорядливості ставропольського губернатора О. Волоцького, дружина якого, Аделаїда Волоцька, очолювала товариство. Він активно пропагував добродійні акції цієї організації та особисто займався розповсюдженням квитків лотерей, що проводились її учасницями, серед офіцерів і їх сімейств. Вже у 1850-1851 рр. на благодійні проекти товариства Св. Олександри надійшли внески від офіцерів Чорноморського козацького війська, Кавказького лінійного козацького війська і навіть піхотних полків, що воювали в цей час на Північному Кавказі. Наприклад, Дагестанський полк на користь товариства передав 10 руб. сріблом; від гарнізону фортеці Грозної, де розміщувалися частини 20-ї піхотної дивізії, надійшло 5 руб.³³⁴ Генерал-майор Мочунаров докладав із Таманського округу, що місцеві дами разом зі штаб- та обер-офіцерами Чорноморського козацького війська зібрали на користь жіночого товариства 47 руб. 80 коп. сріблом. Однак, разом з тим, він також вказував, що пропозицію стати членами нового

³³² Кавказ. – 1849. – 12 листопада.

³³³ Кавказский календарь на 1857 год. – Тифлис, 1856. – С. 562.

³³⁴ Державний архів Ставропольського Краю (далі – ДАСК). – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 2269. – Арк. 8-13

товариства офіцерські дружини одностайно відхилили, хоча і взяли участь у збиранні коштів, яке організували їхні чоловіки ³³⁵.

Основним напрямом добродійних зусиль ставропольських дам стала сфера жіночої освіти. Ще при формуванні жіночого товариства вони одноразово пожертвували 2 561 руб. 60 коп. на заснування навчального закладу для виховання дівчат з бідних сімей. Проте, поза сумнівом, головний матеріальний внесок у розвиток даного навчального закладу був зроблений Є.К. Воронцовою, яка пожертвувала училищу Св. Олександри 30 000 руб. Училище було єдиним навчально-виховним закладом у Ставропольській губернії, який комплектувався з сиріт і дітей незаможних батьків ³³⁶. Воно носило закритий характер. Навчання в ньому було трикласним. Частина вихованок утримувалися і навчалися завдяки щедрим іменним стипендіям окремих благодійників, які спеціально для цього вносили значні суми в казну товариства. Такими були стипендії імені Є. Воронцової, Л. Павлова і його дружини Є. Павлової, Р. Алафузової, Є. Попової, Ж. Зіссерман.

У навчальному закладі Св. Олександри було 18 вакансій пансіонерок для дочок офіцерів Кавказького лінійного козацького війська. Вони йменувалися військовими пансіонерками; платню за їх утримання (80 руб. щорічно і 30 руб. одноразово) вносило дане військо. За важких часів Кримської війни уряд на прохання місцевої влади розширив кількість подібних вакансій ще на дванадцять ³³⁷.

Для товариства Св. Олександри, що офіційно іменувалося жіночим, було характерне доволі широке залучення до його роботи осіб чоловічої статі. Це призвело до того, що з введенням у 60-ті рр. XIX ст. нового статусу “члена-благодійника” учасниками Ставропольського товариства офіційно могли ставати не лише жінки, але і чоловіки. Та все ж воно зберегло назву “жіночого”. Це було цілком зрозуміло, оскільки, не зважаючи на помітну участь чоловіків у добродійних акціях товариства, перш за все фінансову, їх кількість серед його членів була незначною.

Приклад успішної діяльності Ставропольського жіночого благодійного товариства був високо оцінений і сприйнятий на Кубані. 25 жовтня 1862 р. імператор Олександр II затвердив статут Катеринодарського жіночого благодійного товариства. Метою даного товариства було сприяння у вихованні й освіті дочок офіцерів і козаків Кубанського козацького війська. Для цього на землях, що належали війську, в місті Катеринодарі і в козацьких станицях, планувалося створювати відповідні начальні заклади. Покровителькою новоствореного товариства стала дружина імператора – Марія Олександрівна, а “вище піклування” про

³³⁵ ДАСК. – Ф. 101. – Оп. 1. – Спр. 2269. – Арк. 1-3.

³³⁶ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1268. – Оп. 7. – Спр. 25. – Арк. 54.

³³⁷ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 29 (1854). – С.Пб., 1855. – № 28753.

Катеринодарське жіноче товариство покладалося на намісника Кавказького. Фінансування жіночого товариства, як і в інших подібних організаціях, базувалося в першу чергу на внесках його членів. Учасницею товариства могла стати будь-яка жінка, готова вносити щорічний збір до каси товариства – 10 руб. сріблом. Крім цього, було звання “благодійника Катеринодарського товариства”. Ним могли стати як жінки, так і чоловіки, які пожертвували одноразово не менше 300 руб. або давали в касу по 30 руб. протягом 10 років. Благодійниками вважалися і ті, хто надавав допомогу філантропічній діяльності Катеринодарського товариства не грошима, а товаром (продовольством, будматеріалами, тканинами тощо), вартість якого була б еквівалентна вищезгаданій грошовій сумі³³⁸. Проведення різних розважальних заходів (балів, лотерей), організація яких стала типовим засобом поповнення каси всіх жіночих товариств, також мало за мету збільшувати збори в касу товариства. Певну графу доходу складала плата за дівчат, що навчалися за власний кошт. Проте була і характерна для Катеринодарського товариства деталь – чималу частину його бюджету формували 1 200 руб., які виділялися з військових сум Кубанського козацтва. Добродійна спрямованість жіночого товариства забезпечувала йому стандартні пільги, що поширювалися на всі філантропічні організації: звільняла його нерухоме майно від міських повинностей, забезпечувала безкоштовні поштові перевезення та ін.

У складі Катеринодарського жіночого товариства активно працювали Є. Сумарокова-Ельстон, Н. Піленко, Д. Бабіч, Л. Шарап та інші дами, представниці переважно найзаможніших станів: дворянства, купецтва, заможного козацтва. Оскільки, за прикладом товариства Св. Олександри, основним напрямом в його діяльності стало поширення освіти, Катеринодарське товариство вже на початку 60-х рр. XIX ст. зуміло організувати відкриття учбових закладів для дівчат³³⁹. У Катеринодарі жіноче училище було засноване у 1862 р., а через три роки на приватні пожертвування і доходи від благодійних спектаклів товариство відкрило жіночу школу в Таманському окрузі. Керівництво цими закладами здійснювали наглядачки, що призначалися головою товариства.

Серед вихованок Катеринодарського училища було 15 пансіонерок, а також деяка кількість напівпансіонерок і так званих “вільноприходящих”, що час від часу варіювалася. Напівпансіонерками вважалися ті вихованки, які день проводили в училищі, одержуючи там крім знань сніданки й обіди, а увечері поверталися додому. “Вільноприходящі” (дівчата, які приходили лише на навчання) забезпечувалися лише сніданком. Ученицями могли стати дівчатка від 7 до 12 років незалежно від їх станового походження, і

³³⁸ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 37 (1862). – С.Пб., 1865. – № 38832.

³³⁹ Кавказ. – 1865. – 28 березня.

навіть місця проживання їх батьків. Єдиною, хоча і важливою умовою їх перебування в стінах закладу була платня за навчання і харчування. За вихованок, які знаходилися на повному утриманні, під час вступу їх до закладу збирався внесок у 50 руб., щорічна ж платня за перебування в училищі складала 80 руб.; з напівпансіонерок стягувалося 5 і 40 руб. відповідно³⁴⁰. Остання категорія, “вільноприходящі” дівчини, від вступного внеску звільнялися, але повинні були вносити платню у розмірі 10 руб. щорічно. Однак члени Катеринодарського жіночого товариства, прагнучи залучити до орбіти свого почину якомога більшу кількість дівчаток, активно клопотали перед Кавказьким намісником, посаду якого на той період посідав брат царя великий князь Михайло Миколайович щодо пом'якшення цих правил стосовно «вільноприходящих» учениць. У результаті оплата для них (а отже, разом з нею і майновий ценз) указом імператора від 10 червня 1866 р. була скасована³⁴¹. Благодійному товариству, що взяло на себе витрати на навчання і харчування дівчаток із бідних верств населення, вдалося зробити навчання в жіночому училищі Катеринодара максимально доступним. Напівпансіонерки теж часто навчалися за рахунок членів товариства і благодійників. Значний внесок у справу становлення початкової жіночої освіти для представниць різних станів внесло подружжя – військовий старшина Кубанського козацького війська Посполітакі та його дружина. На власні кошти вони утримували декілька пансіонерок в училищі Катеринодарського товариства, на честь чого імператорським розпорядженням таких вихованок наказано було йменувати Посполітаківськими³⁴².

Відкрите на Кавказі після початку масштабних загальноросійських реформ жіноче благодійне товариство, по суті, принципово нічим не відрізнялося від своїх попередників – філантропічних жіночих організацій, що вже діяли на півдні Російської імперії. Більше того, воно взяло за основу досвід їхньої роботи у сфері жіночої освіти, організовуючи діяльність власних навчальних закладів на їх кшталт. Проте зі Ставропольським товариством Св. Олександри Катеринодарське товариство мало більше спільного, ніж з іншими, в тому аспекті, що і його члени, і його вихованки представляли ті самі етнічні і соціальні групи: значною мірою місцеве козацтво.

Таким чином, середина XIX ст. стала періодом швидкого поширення жіночої освіти в козацьких землях Дону і Північного Кавказу. Важливим імпульсом цьому послужила робота всеросійського благодійного Відомства установ імператриці Марії, якому вдалося залучити козацтво в орбіту своєї діяльності шляхом

³⁴⁰ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 37 (1862). – С.Пб., 1865. – № 38832.

³⁴¹ ПСЗ РИ. Собр. II. – Т. 41 (1866). – С.Пб., 1870. – № 43377.

³⁴² Кавказ. – 1865. – 28 березня.

відкриття в столиці донських козаків Новочеркаського Донського Маріїнського інституту благородних дівчат вищого розряду і Новочеркаського Олексіївського притулку для дівчаток з непривілейованих станів, задачею якого було поширення початкової освіти. Подальший розвиток жіночої освіти в козацьких землях пов'язаний з діяльністю місцевих жіночих добродійних організацій. Засновані у Ставрополі та Катеринодарі жіночі благодійні товариства за головну мету своєї роботи із самого початку поставили розвиток жіночої освіти і вже в перші десятиріччя своєї діяльності досягли на цій території чималих успіхів.

**Vladyslav Grebtsov,
Irena Grebtsova**

***Formation of woman's education in the Don and North Caucasus
Cossacks areas in the middle of the XIX c.***

The article is about formation of woman's educational institutions of all levels in the Cossack territories of the Don and North Caucasus regions during the last part of the ruling of Emperor Nikolay I and the early half of the reign of Emperor Alexander II. A role of the Department of Empress Maria's establishments and local feminine charity organizations in that process is also exposed.

УДК 94(477.7):355.311-057.36(051)“1917-1918”

Євген Джумига

**СПОГАДИ УЧАСНИКІВ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКОГО РУХУ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ “УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА”**

У статті розглядаються спогади вільних козаків півдня України, які були надруковані на сторінках еміграційного видання «Українське козацтво» протягом 1970 – початку 1980-х рр. Аналізуються вільнокозацькі формування Херсонщини та Катеринославщини, їх заснування, соціальна база, діяльність та участь у війні УНР проти Радянської Росії.

Національно-визвольні змагання 1917 – 1921 рр. займають особливе місце в історії українського народу. В цей час активно діють найрізноманітніші громадські об'єднання, військові та культурно-просвітницькі товариства, але одним з найяскравіших проявів революції стало відродження козацтва. Не минули ці процеси і південь України. Враховуючи те, що багато архівних документів не збереглося, а матеріали періодичної преси не можуть повною мірою висвітлити розвиток руху, дуже важливим та цінним джерелом для вивчення історії вільного козацтва на півдні України є мемуари. Оскільки спогади провідних діячів національно-визвольних змагань не зупиняються на особливостях руху в окремих регіонах і подають інформацію спорадично, то при вивченні даної проблеми першочергове значення набувають